

Боривоје Милошевић
АНЕКСИЈА БОСНЕ И ХЕРЦЕГОВИНЕ

ЕДИЦИЈА
Пречански Срби до слома Аустроугарске
КЊИГА 18

Уредник
Зоран Колунџија

Рецензенти
др Дејан Микавица
др Бошко Бранковић

На њредњој корици
ИЗАСЛАНСТВО СРПСКО-ПРАВОСЛАВНЕ АУТОНОМНЕ БОРБЕ У БЕЧУ 1898. Г.

На њолеђини
ГРУПА ГАЧАНА, УСКОКА У ВРЕМЕ АНЕКСИЈЕ

Copyright © ИК Прометеј, Нови Сад, 2020.

Издавање Едиције њодржао је
Покрајински секретаријат за културу,
јавно информисање и односе са верским заједницама

БОРИВОЈЕ МИЛОШЕВИЋ

АНЕКСИЈА БОСНЕ И ХЕРЦЕГОВИНЕ

ПРОМЕТЕЈ
Нови Сад

РТВ
РАДИО ТЕЛЕВИЗИЈА
ВОЈВОДИНЕ

САДРЖАЈ

Боривоје Милошевић АНЕКСИЈА БОСНЕ И ХЕРЦЕГОВИНЕ Увертира кржаве драме првог свјетског рата.	7
Белешке.	23
Јован Дучић АНЕКСИЈА БОСНЕ И ХЕРЦЕГОВИНЕ И СРПСКО ПИТАЊЕ.	29
Др Јован Цвијић АНЕКСИЈА БОСНЕ И ХЕРЦЕГОВИНЕ И СРПСКИ ПРОБЛЕМ.	99
БЕЛЕШКА О ПИСЦУ	163

АНЕКСИЈА БОСНЕ И ХЕРЦЕГОВИНЕ

УВЕРТИРА КРВАВЕ ДРАМЕ ПРВОГ СВЈЕТСКОГ РАТА

Анексија Босне и Херцеговине произашла је из унутрашњих и спољнополитичких потреба Аустроугарске монархије, у чијој основи се налазио страх да би уједињење српског народа на његовом етничком простору водило ка стварању велике јужнословенске државе.¹ На анексију се помишљало још од Берлинског конгреса и окупације Босне и Херцеговине 1878, а избијање Младотурске револуције јула 1908. године и страх да Младотурски парламент не позове и посланике из Босне и Херцеговине, само је убрзало провођење плана. Креатори анексије били су нови људи који су почетком XX вијека дошли на чело аустроугарског државног апарата, прије свих министар спољних послова Алојз Ерентал, чији је долазак на ову позицију у јесен 1906. године представљао заокрет ка веома активној и агресивној аустроугарској политици на Балкану. Ерентал је сматрао да монархија болује од недостатка акције.² Савременици и биографи Еренталову политику оцијенили су као мјешавину претенциозности и финоће, силе и лукавства.³ Ерентал је током 1908. године уложио велику енергију како би осигурао руску подршку за анексију, у замјену за аустроугарску подршку по питању отварања мореуза руској флоти.⁴ Руско прихватање анексије, сматрао је Ерентал, компромитовало би њен углед и престиж код Јужних Словена.⁵

Временом се око Ерентала окупила група чиновника и дипломата, тзв. „младих лавова“, који су одушевљено слиједили његове идеје, попут

Александра Хојоса, Јохана Форгача и Александра Мусулина.⁶ Међу њима се истицао начелник Генералштаба, генерал Франц Конрад фон Хецендорф. Сматрао је да једино вођење агресивне спољне политике може спасити монархију од пропасти.⁷ Хецендорф је био мишљења да се најприје треба обрачунати са Италијом, опасним конкурентом на Балкану и Јадрану, те потом сломити Србију, чиме би се осигурао посјед Босне и Херцеговине.⁸ Жалио је што је Аустроугарска још 1904–1905. године „пропустила прилику“ да осигура позиције на Балкану, у вријеме док су Русији биле везане руке ратом са Јапаном и посљедицама револуције.⁹

Балканско полуострво, привредно и културно неразвијено, представљало је за монархију једини слободни простор за даљу експанзију, тзв. „златни мост“ германских сила за продор на Блиски исток. Продор у дубину Балканског полуострва подразумијевао је овладавање важним поморским тачкама на Средоземљу – Солуном и Цариградом, а пут до њих водио је преко српске етничке територије.¹⁰ Аустро-германски продор на Балкан и анексија Босне и Херцеговине правдао се коначним испуњавањем цивилизаторске мисије Аустроугарске у окупираним покрајинама.¹¹ Босна и Херцеговина сматрана је као нека врста накнаде монархији за губитке у Италији и Њемачкој, док је запосједање Рашке области требало да спријечи уједињење двије српске државе – Србије и Црне Горе. Потиснута из ранијих примарних сфера спољнополитичког дјеловања, Аустроугарска је била приморана да се окрене ка југоистоку Европе као једином могућем правцу даље територијалне експанзије.¹² У писму из фебруара 1909. године Алојз Ерентал је појаснио значај окупације и анексије Босне и Херцеговине: „Оба ова акта значе уништење сна о једној великосрпској држави између Дунава, Саве и Адрије“.¹³ Анексија је у првом реду била усмјерена против све већег утицаја и привлачне снаге Србије на јужнословенском простору, а за Ерентала је представљала први корак ка коначном уништењу „српског револуционарног гнијезда“.¹⁴ У мемоару Конрада Хецендорфа, с краја 1907. године, Србија је означена као средиште тежњи за распарчавањем Аустроугарске и одвајањем југословенских подручја из њеног састава. Хецендорф је од првих дана анексионе кризе инсистирао на рату против Србије и био толико насртљив да је у том правцу морао интервенисати и престолонаследник Франц Фердинанд.¹⁵ Хецендорф је сматрао да се реорганизована аустроугарска армија мора ангажовати у тзв. превентивном рату против Србије и Италије, прије

него што се Русија опорави од пораза из рата са Јапаном.¹⁶ Мјесец дана уочи анексије, Ерентал је изјавио како Србија мора да нестане „и буде подељена између Бугарске и Аустроугарске“. Од оног дијела који би припао монархији, заједно са њеним јужнословенским областима, било би образовано једно језгро у оквиру Аустроугарске.¹⁷ Забринуто за властите интересе, угарско политичко руководство било је против анексије Србије, страхујући од могуће „славизације монархије“ и њеног преуређења на бази тријализма.¹⁸

Аустроугарски владар је 5. октобра 1908. године потписао документе о анексији окупираних покрајина, да би током наредна два дана проглас анексије био службено објављен у штампи. Потом је у свим окрузима и срезовима Босне и Херцеговине излијепљено више хиљада плаката са његовим садржајем на ћирилици и латиници.¹⁹ Прокламацију о анексији испратила су писма цара Франца Јозефа упућена шефовима европских држава којима се правдао овај чин, истицао дотадашњи успјех аустроугарске управе у покрајинама и најављивало повлачење трупа из Новопазарског санџака.²⁰ У страху од негативне реакције народа, дате су посебне инструкције војсци и жандармерији у Босни и Херцеговини, посебно у погледу новинске цензуре и хапшења агитатора.²¹ Истовремено су Кнежевина Бугарска и Источна Румелија збациле султанов суверенитет и прогласиле уједињење. Убрзо је постала јасна повезаност ова два догађаја; проглашење независности Бугарске требало је одређи важност Берлинском уговору и „отворити врата Аустроугарској у Босни и Херцеговини“.²²

Босна и Херцеговина су превентивно стављене под војну присмотру. Још крајем марта 1908. године дефинисани су прописи који је требало да буду усвојени у случају рата са Србијом, а према којима би власт у покрајинама прешла у руке војних команданата. Донесена су упутства о гушењу могућих штрајкова на жељезници.²³ Извршена је мобилизација сарајевског војног округа, а за сваки случај у покрајинама је основано више летећих одреда састављених од муслиманских и католичких добровољаца.²⁴ У покрајине су упућена војна појачања, модерна средства везе и знатно је увећано бројно стање трупа. Само на простору Далмације била су стационирана 63 војна батаљона.²⁵

Извјештаји окружних предстојника показују да је анексија у већем дијелу покрајина примљена мирно.²⁶ Сарајевски градоначелник позвао је

грађане да у част анексије три дана држе освјетљене и окићене домове.²⁷ Свечана благодарјења одржана су у католичкој и православној цркви.²⁸ Док су Хрвати топло, чак еуфорично, поздравили анексију,²⁹ сасвим супротно расположење владало је међу Србима и муслиманима. Срби су у анексији видјели највећу препреку ка сједињењу са Србијом, док су муслимани очекивали обнову османске управе.³⁰ У многим већински хрватским срединама одржане су мисе захвалнице, а цару у Беч упућени су поздравни телеграми.³¹ У бањолучком округу проглас анексије непријатно је изненадио становништво. Осим Хрвата и Јевреја, анексију је поздравила мала група Срба окупљених око подградоначелника Лазара Милића.³² Према извјештајима бихаћког окружног предстојника, католици нису крили одушевљење због новонастале ситуације, док су Срби и муслимани били разочарани. Муслимани су страховали да послје анексије неће моћи слободно исповиједати своју вјеру.³³ Окружни предстојник Пинтер је у вези с приликама у Мостару навео како су муслимани и православни били запрепаштени и утучени, док су католици анексију поздравили са одушевљењем. Описујући изненађење поводом анексије покрајина, Никола Стојановић наводи како су српски политички прваци били убијеђени да Аустроугарска неће смјети, мимо воље великих сила, погазити један међународни уговор и повреду међународног права.³⁴

Нетом уочи проглашења анексије, у стану начелника Министарства иностраних дела Краљевине Србије, Мирослава Спалајковића, одржан је састанак на којем је одлучено да Спалајковићева жена, иначе ћерка српског народног првака из Босне и Херцеговине Глигорија Јефтановића, отпутује у повјерљиву мисију у Сарајево. Она је свом оцу требала пренијети поруку да Срби и муслимани одржавају што тјешњу сарадњу и да без претходног споразума са Београдом не предузимају никакве акције које би могле изазвати рат између Србије и Аустроугарске.³⁵ Јефтановић је по проглашењу анексије отпутовао у Пешту гдје се састао са српским и муслиманским народним представницима, међу осталима и Али-бег Фирдусом, Дервиш-бег Миралемом, Костом Кујунџићем, Војиславом Шолом и другима. Тамо су објавили заједнички протест против анексије. „Мисао, која ће нас у сваком раду руководити, биће идеална тежња нашег народа за слободом, да ми о својој судбини одлучујемо, јер је та мисао освјетљана народном борбом и историјом. Као најбоља гаранција успјеха ове наше нове борбе је јединствени рад Срба православних и муслимана,

који ничији напади неће моћи разбити“, наводи се у протесту.³⁶ Из Беча је одмах stiglo упозорење да се спријечи јавно ширење овог прогласа.³⁷

У међувремену су из Сарајева у Беч отпутовале депутације које су цару изјавиле захвалност за учињену анексију. У томе су, очекивано, предњачили хрватски народни и вјерски прваци.³⁸ Крајем октобра Никола Мандић, Јозо Сунарић и Иво Пилар су име Хрватске народне заједнице изразили хрватску захвалност због анексије.³⁹ Есад Куловић, градоначелник Сарајева, почетком новембра одвео је једну муслиманску делегацију у Беч, коју је цар примио 9. новембра. Надбискуп Јосип Штадлер предводио је највећу поклонственоу депутацију, која је у Беч отпутовала у два воза.⁴⁰ Цар их је свечано примио 27. новембра 1908. године, а дан касније и престолонаследник Франц Фердинанд.⁴¹ Душан Васиљевић, Атанасије Шола, Никола Стојановић, Урош Круљ и Ристо Радуловић, са више муслиманских народних првака, обишли су Париз, Лондон, Берлин, Петроград и Београд са циљем упознавања европске јавности о ставовима Срба и муслимана према анексији.

Проглас цара Франца Јозефа

Душан Васиљевић је 12. априла 1909. године у Друштву словенске узајамности у Петрограду одржао важно предавање, касније објављено у Београду као засебна књижица. Васиљевић наводи како је анексијом Босне и Херцеговине пред европску јавност поново стављено српско питање у свој опсежности и сложености. Босну и Херцеговину је назвао средиштем српског народа, који је живио раскомадан у више држава. По његовом мишљењу, Босна и Херцеговина најчистије су српске земље, по крви и језику.⁴² Ипак, у борби против анексије свака озбиљна акција унутар покрајина била је искључена захваљујући политичкој репресији и строгој новинској цензури.⁴³ Анексија је међутим подстакла широк покрет исељавања из покрајина који су већином чинили муслимани.⁴⁴ Премда је покрет доживио кулминацију током 1910. године, прве информације о расположењу муслимана за исељавање датирају још из времена непосредно по прогласу анексије.⁴⁵

Реакција јавности у Србији и Црној Гори на чин анексије била је жестока и једнодушна. Српска влада упутила је 7. октобра протестну ноту великим силама којом „улаже свој најенергичнији протест противу присаједињења Босне и Херцеговине земљама Хабзбуршке Монархије (...)“. Не буде ли се у погледу покрајина могло повратити стање створено Берлинским конгресом, српска влада је затражила да се „Србији досуди одговарајућа накнада“.⁴⁶ Вијести о анексији народ у Црној Гори дочекао је са огорчењем и негодовањем, а криза која је наступала допринијела је отопљавању односа двају српских држава, од раније погоршаних због тзв. бомбашке афере.⁴⁷ Дипломатска настојања Беча и Берлина да Црну Гору одвоје од Србије остала су без успјеха.⁴⁸ У прокламацији књаза Николе Петровића, народ је упозорен да не клоне духом: „Иза тешких дана доћи ће бољи. Српско ће сунце љепше сјати, да свакојега брата Србина боље загрије и освијетли“. Протестни митинг на Цетињу окупио је велики број грађана, те је донијета резолуција којом се захтијевала енергична акција поводом анексије. Демонстрације су одржане пред зградом аустроугарског посланства на Цетињу, а потом су се прошириле на већи дио земље. Са великог народног митинга одржаног у Подгорици, поручено је да се „неће дозволити да душманска рука стеже руку Босанаца и Херцеговаца и гази по гробовима наше браће“. Митинг у Никшићу, који је водио прослављени војвода Стојан Ковачевић, окупио је око 7.000 људи.⁴⁹ На протестима у Никшићу учествовао је и стари војвода Лазар Сочица,

који је том приликом поручио: „С помоћу наше крви, Аустроугарска ће бити истерана из ових земаља. Обе те српске земље непрестано ће бити натапане српском крвљу, док год се Србин бори за своју слободу“.⁵⁰ У Бару је запаљена аустроугарска застава, са зграде вицеkonzулата скинут је грб и бачен у море и полупани су прозори.⁵¹ Листови *Глас Црногорца* и *Цетињски вјесник* детаљно су извјештавали о расположењу народа и развоју анексионе кризе.⁵²

Новосадска *Застава* је извјештавала како се цијела Црна Гора почетком октобра 1908. године претворила у велики војни логор: „Све је под оружјем и готово сваког тренутка да пође на границу. Цетиње је препуно силног народа, који гомилама долази са свију страна Црне Горе, да изјави готовост, да је оран да пође на бојиште“.⁵³ Суочена са пријетњама из Беча, Црна Гора је предузела неопходне војне припреме.⁵⁴ Како би се створила заједничка база за будућа дејства, у Београд је отпутовао кнежев изасланик, сердар Јанко Вукотић.⁵⁵

У Београду су демонстрације одржане више дана узастопно, да би се потом прошириле и на унутрашњост земље. Демонстрације у Београду предводили су угледни српски књижевници и умјетници Бранислав Нушић, Јован Дучић и Надежда Петровић. Градским улицама пролазиле су поворке омладинаца пред којима је на бијелом коњу јахао Бранислав Нушић, „са сабљом о бедрима и огромним шеширом на глави, заогрнут неким старинским плаштом који је вероватно позајмио из Народног позоришта“.⁵⁶ Српски митрополит Димитрије је у интервјуу бечкој штампи, који је пренијела *Застава*, анексију означио судбоносним историјским догађајем: „Православна црква је толерантна црква; све су јој вероисповеди једнаке, она неће да ствара прозелитизам (не тежи за покрштавањем) и не боји се за добро својих припадника у земљама страних вероисповеди, али је српска црква и народна црква, жеље отаџбине су и њене жеље, интереси отаџбине су и њени интереси, које мора увек и орно заступати“.⁵⁷

Дан послје је прогласа анексије, у Београду се у кабинету градоначелника окупило више научних, културних и политичких радника (Б. Нушић, Б. Јанковић, Љ. Јовановић, Љ. Давидовић, Ж. Дачић и други), са циљем да припреме велики митинг против повреде Берлинског уговора и српских интереса у Босни и Херцеговини. У Одбор *Народне одбране*, основан 9. октобра у Београду, ушле су најугледније личности из јавног

живота. Један од главних задатака одбора био је организовање, припрема и издржавање добровољаца за могући рат са Аустроугарском.⁵⁸ *Народна одбрана* је званично конституисана на сједници од 21. октобра 1908, када је изабран Средишњи одбор, а за председника организације изабран је генерал Божидар Јанковић. *Народна одбрана* је окупљала све друштвене елементе који су били револтирани анексијом Босне и Херцеговине, па је због тога у Бечу сматрана за најопаснију и најреволуционарнију организацију која је за циљ имала рушење монархије.⁵⁹ *Народна одбрана*, створена и развијана као реакција на анексију, јединствена је национална институција, какву до тада не налазимо на јужнословенским просторима.⁶⁰ На челу организације налазио се Средишњи одбор, који је имао четири секције: за културни рад, одбрану, финансије и спољне везе. Организација је у почетном раздобљу рада припремала специјална одјељења комита за подизање народног устанка у аустријској позадини. Од добровољаца су формиране ђачке и стрељачке чете које су обучавали српски официри. *Народна одбрана* је већ новембра 1908. године у Србији имала 223 окружна и средња одбора, са уписаних 5.000 добровољаца. Претпоставке о броју чланова *Народне одбране* крећу се између 150.000 и 300.000.⁶¹ Симпатизере је стекла и ван граница Србије, а посебно у Босни и Херцеговини. Средишњи одбор организације у Београду повезао се са бројним српским листовима у Босни и Херцеговини којима је *Народна одбрана* помагала у прикупљању претплатника и ширењу листа по Србији.⁶²

Непосредно уочи анексије, Земаљска влада донијела је *Дисциплинске њројисе за средње школе* које је одобрило Заједничко министарство финансија. Њима је, између осталог, ђацима забрањено да посједују политичке списе или оснивају ђачка друштва, осим оних која би се бавила хуманитарним радом. Ђацима је било забрањено да присуствују судским расправама и политичким скуповима. Власти су се ревносно трудиле да систематски спријече све оно што би могло довести до буђења националне свијести код ученика.⁶³ Проглас анексије оставио је дубок траг на босанскохерцеговачку омладину, која се почиње боље организовати „носећи у својим одушевљеним грудима речи славног Бјернсона, које је упутио Србима за време анексионе кризе: Без крви нема слободе, она се не добија, већ се узима“.⁶⁴ Омладинци на студијима у Бечу поручују да „ако Аустрија хоће да нас прогута ми ћемо јој прогристи стомак“.⁶⁵ Осим

неколицине народних првака и културних посленика, попут Петра Кочића и Јована Скерлића, све мање се вјерује у родољубље старије генерације српских политичара, а умјесто тзв. ситног рада, тражила се одлучна акција.⁶⁶ Омладинци су представљали најпродорнији и најборбенији субјект у политичким кретањима послје анексије, инсистирајући на радикалним методама борбе против окупатора и исказујући непослушност политичким и школским властима. Када је по анексији покрајина у сарајевској православној цркви одржано свечано богослужење, а митрополит Евгеније Летица са уздигнутим рукама призвао Божији благослов за владара и хабзбуршки дом, присутни су клекнули на кољена, осим једне групе младих људи који су остали нијеме и укопани на мјесту. У питању су били ученици сарајевске Гимназије.⁶⁷ Након што је један наставник у мостарској Гимназији одржао патриотски говор па позвао ученике да гласно поздраве цара Франца Јозефа, чули су се тек гласови тројице синова „куфераша“ – аустроугарских чиновника, док је остатак разреда са ћутњом и подсмјехом испратио наставников говор.⁶⁸ Дисциплина у средњим школама уочи рата је готово потпуно нестала, а власти су изгубиле ауторитет над омладином. Средњошколци су жељно чекали сваку прилику да испоље свој презир и непријатељство према окупатору. Стеван Жакула је сматрао како су приче о необузданости и распојасаности омладине била тек злонамјерна подметања: „Омладина је била само горда, поносита и осетљива, она се само није дала некажњено изазивати, вређати и газити“.⁶⁹ На антидржавно понашање омладине мање је утицала политичка пропаганда из Србије, у односу на крутост аустроугарске управе и насиље које је проводила.⁷⁰

Анексија је Владимира Гађиновића затекла у Херцеговини у коју се вратио из Богословије у Рељеву. Убрзо је пребјегао у Црну Гору, а онда се у ишчекивању могућег рата пребацио у Србију. Црногорска влада позвала је Херцеговце да, уколико желе, слободно пређу у Црну Гору.⁷¹ У вријеме анексионе кризе, а у договору са секретаром *Народне одбране*, Миланом Прибићевићем, један број омладинаца отишао је у унутрашњост Србије како би завршио четничку обуку. Једна група, у којој је био Богдан Жерајић, обучавала се у Врању, а друга код Војислава Танкосића у Прокупљу.⁷²

Иако је њемачки цар Вилхелм II био незадовољан што није подробније информисан о припремама за анексију, Берлин је током анексионе кризе

снажно стао уз свог савезника.⁷³ Берлин је одобрио повлачење аустроугарских јединица из Санџака сматрајући то знаком мирољубивости према Турској.⁷⁴ Србија је више пута упозорена да ће у случају рата са Аустроугарском остати сасвим сама и изложена страховитом непријатељском ударцу, те су јој велике силе препоручивале уздржаност и попуштање. „Чекајте, али се спремајте. Немојте обезглављивати српство јер је њему Србија потребна“, поручио је италијански посланик у Букурешту.⁷⁵ Руски министар Извољски упозорио је Николу Пашића да Србија мора заузети мирно држање у кризи, „јер би рат са Аустроугарском за њу био самоубиство с обзиром на то да Русија није спремна за рат“.⁷⁶ Цар Никола II примио је Николу Пашића 11. новембра 1908. године и поручио му да се питање Босне и Херцеговине не може ријешити без рата за који Русија није била спремна. Царев савјет био је да Србија заузме мирно држање и да се војнички припрема за вријеме које долази.⁷⁷ Према је анексија изазвала оштре протесте енглеске јавности, из Лондона се поручивало Србији да се понаша умјерено и по сваку цијену сачува мир.⁷⁸ Водећи енглески листови детаљно су извјештавали о новонасталој кризи, најчешће осуђујући анексију и подржавајући држање Србије.⁷⁹ Иако је почетак XX вијека донио интензивну економску и културну сарадњу Француске и Србије, званични Париз није желио дубље политичко уплитање у анексиону кризу.⁸⁰

Српска влада је крајем 1908. године на сигурно, у Ниш, преселила важне архиве, а потом и трезоре. Београђани су са Калемегдана могли видјети аустроугарске трупе спремне за напад.⁸¹ Почетак 1909. године донио је јаче груписање аустроугарских јединица према граници са Србијом и Црном Гором.⁸² Аустроугарска је с прољећа исте године планирала употребу снажних војних потенцијала како би, у случају рата, брзо сломила српски отпор. Напад је планиран са 283.000 пушака и 642 топа.⁸³ Хецендорф је крајем марта 1909. упозоравао да свакако треба искористити повољну прилику за обрачун са Србијом, посебно због заузетости и неспремности сила Антанте да се снажно супротставе Аустроугарској и Њемачкој. Ерентал је марта 1909. године њемачком посланику у Бечу потврдио да ће Аустроугарска, у случају ратне побједе, Србији наметнути огромну ратну одштету и задржати Београд као залог. „Потпуно ми је свеједно ко ће владати у Србији јер се надам да ће у будућности београдског господара потиснути хрватски, а тај је, зна се, имао бити из једне

гране династије Хабзбурга“, изјавио је Ерентал.⁸⁴ Србији је истог мјесеца постављен ултимативни захтјев да прихвати анексију, док је истовремено Њемачка свим политичким и војним капацитетима, посебно у односу према Русији, подржала званични Беч.⁸⁵ Наиме, њемачка влада је 1. марта упутила ултиматум Русији, опомињући Петроград да би негативан одговор могао изазвати аустроугарски напад на Србију.⁸⁶ Њемачка је, како наводи Милорад Екмечић, анексију сматрала пресудним догађајем за будућност њеног савеза са Дунавском монархијом.⁸⁷

Османско царство је коначно крајем фебруара 1909. године прихватило новостечено стање у Босни и Херцеговини, добивши у знак одштете 2,5 милиона фунти.⁸⁸ Половином марта 1909. године анексиона криза досегла је врхунац. Под притиском Русије и ратном пријетњом из Беча, Србија је била принуђена да 31. марта 1909. године објави понижавајућу изјаву којом „признаје да није била повређена у својим правима свршеним чином који је створен у Босни и Херцеговини, и да ће се, према томе, саобразити онаквој одлуци, какву силе буду донеле у погледу чл. 25 Берлинског уговора“.⁸⁹ Попуштање српске владе примљено је у бечким десничарским и милитаристичким круговима, посебно код генерала Хецендорфа, као тежак ударац и велико разочарање.⁹⁰ Окончањем анексионе кризе, у руској јавности преовладао је осјећај огорчења и националног понижења, иако се вјеровало у скори неизбјежни обрачун словенства и германства.⁹¹

Завршетком кризе у *Народној одбрани* преовладала је група млађих интелектуалаца под чијим је утицајем организација превасходно радила на искорјењивању неписмености, ширењу просвјете и здравственог васпитања, отварању читаоница и очувању српске националне свијести.⁹² *Народна одбрана* се одрекла револуционарног рада и ограничила се на чисто културни рад.⁹³ Упркос наглашавања културних у односу на револуционарне активности, све што је *Народна одбрана* радила послије анексије требало је да послужи припремама за могући рат са Аустроугарском, која је сматрана највећом пријетњом националној слободи.⁹⁴ *Народна одбрана* била је васпитач омладини са каквим се пожртвовањем служи отаџбини, будући код омладине вјеру у љепшу народну будућност. „Народ који је имао онакву омладину није могао пропасти. Он је страдао, али увек и васкрсавао“, записао је Љуба Давидовић.⁹⁵ Србима ван Краљевине Србије, посебно у Босни и Херцеговини, поручивало се да не смију

клонути духом, већ да буду спремни и храбри латити се мача и ступити у свети рат за ослобођење цијелог Српства.⁹⁶

Као догађај од најкрупнијег национално-политичког значаја, анексија Босне и Херцеговине нагнала је многе српске интелектуалце да о њој изнесу своје ставове и схватања, а посебно Стојана Новаковића, Јована Цвијића и Јована Дучића.⁹⁷ Новаковић је сматрао да је аустријска политика, почевши од обнове српске државе 1804. године, Србију сматрала главном препреком за продор на Балкан, опомињући да се Србија мора припремати за „одсудан обрачун који је Аустроугарска наметала“.⁹⁸ Јован Цвијић је Босну и Херцеговину сматрао централном облашћу у језгру српског народа и најважнијом облашћу за рјешавање српско-хрватског, па тако и југословенског питања. Попут Стојана Новаковића, и Цвијић је препоручивао најживље спремање за одбрану од могуће аустроугарске агресије.⁹⁹ Јован Дучић је књигу *Анексија Босне и Херцеговине и српско њишање* написао током боравка у Италији и објавио је на италијанском језику у Риму 1908. године. Наводи да Берлински конгрес представља омчу око врата балканским народима, док анексију Босне и Херцеговине сматра политичким, националним и економским злом за Србију и Црну Гору. Дучић је исправно уочио да ће Србија и Црна Гора бити сљедеће жртве аустроугарске агресије што се обистинило већ 1914. године.¹⁰⁰

Анексијом су покрајине формално-правно дошле под суверенитет Аустроугарске, с обзиром да је до тада *de iure* та власт припадала султану, а *de facto* властима у Бечу. Царском прокламацијом о анексији грађанима Босне и Херцеговине обећано је да ће се покрајине подићи на виши степен политичког развоја, те ће доношење Устава бити први корак ка испуњењу тог обећања.¹⁰¹ Нови устав очекиван је у политичким круговима покрајина са великом надом, и испоставиће се, претјераним оптимизмом.¹⁰² Писање устава повјерено је шефу правосудног одјељења Земаљске владе Адалберту Шеку. Како би се кроз устав осигурали аустроугарски интереси и привидно задовољиле народне тежње у Сарајеву је, под окриљем шефа Земаљске владе барона Исидора Бенка, 1909. године одржана анкета у којој нису учествовали представници Српске народне организације, Муслиманске народне организације и Социјалдемократске странке БиХ. Српске представнике у анкети предводио је Данило Димовић који се залагао за регулисање аграрног питања, укидање предвиђеног куријалног система за образовање Сабора и опште директно право гла-

са. Никола Стојановић је критиковао чињеницу да Сабор неће имати утицаја на спољне и војне послове, те изборни ред чија је сврха била да се заобиђе српска већина.¹⁰³ Српски политичари осуђивали су начин на који је замишљен будући парламент и његово вјерско и класно обиљежје по којем Срби нису били заступљени сразмјерно њиховом броју у покрајинама. Када се властима у Бечу приговарало због куријално-конфесионалне подјеле Сабора, одговорено је да таква подјела одговара духу и историјском развоју народа у Босни и Херцеговини који су били поцијепани по вјерским шавовима. Према Данилу Димовићу, сврха оваквог изборног система био је да одржи народ у дубокој подвојености.¹⁰⁴

Земаљски устав (Штатут) за Босну и Херцеговину санкционисан је 17. фебруара 1910. године у Бечу, а свечано проглашен три дана касније у Великој дворани Земаљске владе у Сарајеву. Режим је предузео кораке како би спријечио свако могуће јавно изражавање незадовољства. Устав Босне и Херцеговине садржи 48 чланова распоређених у три цјелине. Босански уставни поредак заснован је на идеји „пирамидалне уставности“ према којој се уставна права, у виду поклона народу, требају постепено проширивати због, како су власти тврдиле, културне заосталости народа у Босни и Херцеговини.¹⁰⁵ Чувајући интересе монархије и њено дуалистичко уређење, власти су кроз устав жртвовале интересе Босне и Херцеговине која је и даље према обема половинама монархије остала у зависном положају. Законодавна власт остала је у рукама цара, влада у Бечу и Пешти и Заједничког министарства финансија. У дјелоокруг Сабора нису улазили заједнички послови уколико су се чак и најмање тicali једне или друге половине монархије. У заједничким питањима монархије – војска, спољна политика и финансије, Сабор није имао право одлучивања нити су представници покрајина имали могућност учествовања у делегацијама које су одлучивале о тим стварима.¹⁰⁶ Владини представници, иако нису били одговорни Сабору, имали су право да учествују у саборским сједницама, да говоре кад нађу за сходно, а посланици су били дужни да их слушају до краја.¹⁰⁷ Предсједништво Сабора именовано је владар. Скучена уставност и задржавање странаца на власти учињено је, према признању начелника Генералштаба Конрада фон Хецендорфа, јер се није имало повјерења у лојалност српских представника. Он је био одлучно против да се војничка и жељезничка питања Босне и Херцеговине препусте одлукама Сабора.¹⁰⁸ Устав је гарантовао

основна грађанска права, право својине и слободног кретања, личну слободу и слободу вјероисповједања, слободу збора, удруживања и штампе, иако многе од поменутих одредби никада нису проведене у живот. Ипак, чланом 20. Земаљска влада могла је да у случају рата, немира или велеиздајничких намјера суспендује грађанска права из Устава.¹⁰⁹

Члан 22. Устава предвидио је 20 вирилних чланова који по положају улазе у Сабор. Радило се махом о највишим представницима свих вјерских заједница чије је присуство у Сабору требало осигурати конзервативни карактер овој установи.¹¹⁰ Преостала 72 члана Сабора бирани су на изборима и били су подијељени у три курије: велепосједници и интелигенција, становници градова и сељаци.¹¹¹ Унутар курија гласало се по конфесијама којима је, зависно од броја становника, припадао одређен број мандата. Судајући по занимању којим су се бавили, већину у босанском Сабору чинила је интелигенција.¹¹² Тек крајем 1911. године у Сабор је ушао први сељак – Максим Ђурковић, и то као представник политичке групе Петра Кочића.¹¹³ Упркос многим мањкавостима, Устав и Сабор означили су почетак новог и у односу на раније раздобље другачијег политичког живота у земљи. Између осталог, дата је прилика сељаштву да се његов глас чује у јавности.

Загребачки студент права, родом из Невесиња, Богдан Жерајић осјетио је потребу да учини снажан лични гест против анексије, као израз револта и негодовања против устава и Сабора који су наметнуле аустроугарске власти. Након отварања Сабора 15. јуна 1910. године, генерал Маријан Варешанин се са пратњом у кочији враћао својој резиденцији. На обали Миљацке Жерајић је на њега испалио пет метака, али ниједан није погодио гувернера, па је Жерајић шестим метком извршио самоубиство. У почетку, атентат на Варешанина изазвао је међу омладином изненађење и збуњеност, који су убрзо уступили мјесто дубоком поштовању, а око његовог имена почеле су да се плету легенде и митови. „Тај чин у оно, ипак, млако доба учинио се нешто ванредно, скоро несхватљиво, а сва омладина као да се запањила пред том смионошћу“.¹¹⁴ Жерајићева смрт збила је омладинске редове, показала изузетан примјер самопожртвовања и одредила став младог покољења и његову ријешеност да атентатима настави борбу,¹¹⁵ а његов гроб постао је култно мјесто на којем се омладина кришом окупљала, сабирала и договарала.¹¹⁶ Жерајићеви пуцњи у земаљског поглавара Варешанина представљали су најјаснији израз омладинског незадовољства приликама у Босни и Херцеговини.